

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal
Of Islamic Medical History Research**

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

**Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları
From Kurgan to Tomb, Monumental Women's Tombs in the Turks**

RUMEYSA KARAKAŞ TAHİROĞLU

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi,
Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, PhD Student,
Çorum, Türkiye

rumeysakarakastahiroglu@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5705-8498

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 31 Ekim 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Aralık 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa "Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

From Kurgan to Tomb, Monumental Women's Tombs in the Turks

Abstract: One of the most important elements of the Gök Tanrı belief, which was the first belief adopted by the Turks, was the belief that there was another life after death. The belief in another life after death led to the emergence of some burial ceremonies and grave types. In ancient Turks, the type and cause of death, the place and time of death, the will of the deceased and the position of the deceased in society determined how the burial would be. Since burial practices in belief systems shaped around the Gök Tanrı belief bore traces of different cultural and religious interactions, main burial methods such as burying the dead in the ground, burning and displaying were applied. For this reason, graves perceived as a common area between the two worlds also varied. An ordinary person would be buried in selected cemetery areas in accordance with their beliefs. Kurgan type graves were the graves where important people were buried. In order to ensure the comfort of the deceased in the afterlife, burial chambers were built underground in these graves and the top of the grave was covered with stones or soil in the form of a hill. The weapons, horses and valuables belonging to the deceased were also buried in these grave chambers. The Turks believed that these items could be needed by the deceased in the afterlife and that these items would protect him by giving him strength.

It is known that the place of women in the Turkish family and state traditions is more important than in other societies. For this reason, not only important men but also women from the ruler's family and warrior women were buried in kurgan-type graves. Although the conversion of the Turks to Islam and their spread to a wide geography created some differences in burial traditions, the graves did not lose their basic understanding of being a transition between the two worlds and continued to be organized and implemented according to Islamic rules. In terms of architecture, floral motifs were mainly used in the decorations of monumental women's graves that bear the characteristics of their period.

In this study, the Karahanlı Period Ayşe Bibi, Timurid Period Saray Mülk Hanım, Mughal Period Taj Mahal (Mümtaz Mahal), Anatolian First Principalities Period Mama Hatun and Ottoman Period Nakşidil Sultan graves, which are the continuation of the kurgan tradition in the Turkish people, were selected. These grave structures were examined in terms of plan, building material, construction technique and decorative features.

Keywords : Woman, Kurgan, Grave, Tomb

Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları

Öz:

Eski Türklerin benimsediği Gök Tanrı inancının en önemli unsurlarından biri, ölümden sonra başka bir yaşamın olduğu düşüncesiydi. Bu düşünce, bazı defin merasimleri ve mezar şekillerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eski Türklerde ölüm şekli ve sebebi, ölümün gerçekleştiği yer ve zaman, ölen kişinin vasiyeti ve ölen kişinin toplum içindeki konumu, defin şeklinin nasıl olacağını belirliyordu. Sıradan halktan bir insan, seçilen mezarlık alanlarına inançlarına uygun bir şekilde gömülürdü. Kurgan tipi mezarlar ise önemli kişilerin defnedildiği mezarlardı. Ölen kişinin öteki alemde rahat etmesini sağlamak amacıyla bu mezarlarda yer altında mezar odaları yapılır, mezarın üstü ise taş veya toprakla tepe şeklinde kapatılırdı. Bu mezar odalarının içine, ölen kişiye ait silah, at ve değerli eşyalar gömülürdü. Türkler bu eşyalara ölen kişinin öteki dünyada da ihtiyaç duyabileceğine ve bunların ona güç vererek koruyacağına inanırlardı.

Türklerde kadının gerek aile gerekse devlet geleneğindeki yeri diğer toplumlara nazaran daha önemli seviyededir. Bu sebeple sadece önemli erkekler değil hükümdarın ailesinden kadınlar ve savaştı kadınlar da kurgan şeklindeki mezarlara gömülmüştür. Türklerin İslamiyet'e geçmesi ve geniş bir coğrafyaya yayılması ölü gömme geleneklerinde birtakım farklılıklar oluştursa da mezarların iki dünya arasındaki bağlantı noktası olduğu anlayışı kaybolmamış, İslami kurallara göre yeniden şekillenerek devam etmiştir. Mimari açıdan dönemin özelliklerini taşıyan anıt kadın mezarlarının süslemelerinde ağırlıklı olarak çiçek motifleri kullanılmıştır.

Bu çalışmada Türklerdeki kurgan geleneğinin devamı olan kümbet ve türbe yapılarının kadınlara ait olanlarından beş tanesi Karahanlı Dönemi Ayşe Bibi, Timurlu Dönemi Saray Mülk Hanım, Babürlü Dönemi Tac Mahal, Anadolu I. Beylikler Dönemi Mama Hatun ve Osmanlı Dönemi Nakşidil Sultan mezarları seçilmiştir. Kurgandan türbeye giden süreçte değişim aşamaları incelenmiştir. Seçilen kümbet ve mezarların plan, malzeme ve süsleme yönünden ayrıntılı ele alınmış, bu yapıların önceki dönemlere ait mezar yapılarıyla benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Kurgan, Mezar, Türbe

Giriş

Türklerin ahiret inancı nedeniyle ölümlerini eşyalarıyla ve atlarıyla beraber gömmesi mezarlarını özenli bir şekilde yapmalarını sağlamıştır. Üstü taş veya toprakla tepe şeklinde kapatılan bu mezarlara “kurgan” denilmektedir.¹ Genelde bu mezarlar kağanlar, hanedan mensupları, devlet yönetiminin önemli kademelerinde hizmet etmiş devlet görevlileri için yapılmıştır. Mesela MÖ I. yüzyılın başlarına ait Noin-Ula kurganları Büyük Hun Devleti’nin (M.Ö. 220 – M.S. 567) boylarını yöneten hanlara aittirler.² Orta Asya’nın çeşitli yerlerinde ölümler at, kıymetli takılar, bazı eşyalar ve koruyucu asker heykelleri ile gömüldüğü kurganlar bulunmuştur. Bu mezar odalarından bilinen ilk örnek, Altay bölgesinde MÖ 3. ve 6. yüzyıllara tarihlenen İskitlere ait Pazırık Kurganıdır.³

Göktürkler (6-8. yy.) tarafından yapılan Orhun Kitabeleri, tarihi, kültürel ve askeri bir söylev olmanın dışında, esasında birer mezar anıtlarıdır.⁴ Anıt taşlar yanında ölen kişinin kahramanlıklarını simgelemesi açısından insan ve hayvan şeklindeki balballar da ölen kişinin mezarı üzerine veya çevresine yerleştirilmiştir. Kurgan mezarları ile balbal kültürü beraber gelişmiştir.⁵ Bazı Türk boylarının ölen kişinin kemiklerinin, pişmiş topraktan bir sanduka içinde defnedildiği mezarlar da bir başka gömme çeşididir.⁶

Türklerin İslamiyet’i kabulü sonrasında mezar gelenekleri hem Orta Asya’da hem de göç ettikleri bölgelerde devam etmiştir. Bunda Türklerin göç yoluyla geniş bir coğrafyaya yayılması, birçok kültürle ticari, sosyal ve siyasi ilişki içinde olması etkilidir. Çin, Sasani ve Bizans gibi medeniyetlerden öğrendikleri teknik ve malzeme daha kalıcı yapılar yapmalarını sağlamıştır. Ancak bu, Türklerin özlerindeki değerleri de birleştirerek yaptıkları yapılara özgünlük katmıştır. Araplarda ise kullanılan ahşap, toprak ve tuğla gibi malzemelerin dayanıksızlığı ve bedevi kültürü mimari alanda gelişmelerini

¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016), 23.

² Tilla Deniz Baykuzu, “IV. Ve V. Yüzyıllarda Çin’deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2005), 2.

³ Abdulkadir İnan, “İkinci Pazırık Kurganı”, *Belleten* 16/61, (1952), 137.

⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (PDF: Hisar Gazetesi, 2003), 4.

⁵ Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, Prof. Dr.

Nejat Göyünç Armağanı, Editörler: Hasan Bahar Vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013), 283, 284.

⁶ Muhsinahon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2022),194.

engelleyen etmenler olmuştur. Ancak İslamiyet'in yayılması için yapılan fetih hareketleri hem Türkleri hem de Arapları daha çok ve yeni kültürle karşılaştırdığı için iki toplumda da mimari başta olmak üzere birçok alanda gelişmelerini sağlamıştır. Anıt mezar taşları ve özellikle balbal mezar taşları, Türk mezar geleneğinin devamı olmayı sürdürmüştür. Bunun göstergelerinden biri devlet olarak İslam'ı ilk kabul eden Karahanlılar Dönemine ait Karabalasagun'daki kurganlarda bulunan balballardır. Kufi hatla yazılmış kitabeleri olan bu balballara o dönemden itibaren insan şeklinin verilmediği görülmektedir.⁷ Eski geleneklerin İslam'a göre şekillenmesi sadece mezar taşlarında değil kurganlarda da olmuştur. Abbâsî halifelerinden Müntasır-Billâh (861 – 862) için Rum asıllı annesi tarafından, bir Türk şehri olan Samarra'da inşa ettirilen Kubbetü's-Suleybiyye, İslam tarihindeki ilk türbe yapısı olarak kabul edilse de⁸ türbe mimarisinin gelişimi Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.

İslamiyet'in kabulünden sonra kurgan biçimindeki mezar geleneği fikren devam etmiş ancak ilerleyen dönemlerde şekil olarak belli değişikliklere uğramıştır. Yer altına inşa edilen cenazelik veya mumyalık olarak isimlendirilen mezar odası kimi yapılarda yer üstüne çıkarılmıştır. Bu nedenle bazı türbeler tek katlı bazıları ise iki katlı inşa edilmiştir. Zeminde yer alan mezar ahşap veya taştan yapılmış sanduka veya lahit yerleştirilerek oluşturulmuştur. Ancak mezar üstüne yapılmış olan yapılar anıt olma özelliğini taşımaya devam ediyorken, yığma biçimini simgeleyen bölüm kubbe veya külahla örtülmüştür. Türk kökenli oldukları düşünülen Samanilerde ve Karahanlılarda anıt mezar mimarisinin ilk örnekleri kare planlıdır. Türbe olarak genellense Türklerde anıt mezar yapılarının isimlendirmesinde tavan örtüsü belirleyici olmuştur. Piramit şeklinde veya çok kenarlı külahla örtülenlere kümbet, kubbe ile örtülenlere türbe denmektedir. Kümbet ismi daha çok Osmanlı öncesi dönemde yapılan anıt binalar şeklinde yapılan mezarlar için kullanılırken, Osmanlı sonrası yapılan bu anıt mezarlara türbe denmektedir.⁹ Orta Asya'daki anıt mezar taşları, kurgan ve balbal örneklerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde tek çeşit örnekleri olduğu gibi bu mezar yapılarının hepsinin yer aldığı, hatta kümbet geleneğinin de devam ettirildiği görülmektedir. Mezarlıkları bakımından Ahlat, bütün Orta

⁷ Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisini Bezemeleri*,198.

⁸ İsmail Orman, "Türbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/464.

⁹ Sema Doğan, "Kümbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/547.

Çağ İslam dünyasında çok önemli bir yer tutar. Ahlat'ın çeşitli bölgelerinde görülen küçük boyuttaki mezarlıklardan başka, tarihi nitelikte olup daha geniş altı mezarlık daha vardır.¹⁰ Orta Asya'dakilerin benzeri olan şahide olarak isimlendirilen anıt mezar taşları¹¹ ve kurgan benzeri akıt adı verilen yer altı mezar odaları yer almaktadır. ¹² Balbalları hatırlatan, baş yuvarlağı ve omuzlarıyla insan ve koç şeklindeki mezar taşları da Ahlat'ın mezar geleneği içinde yer almaktadır.¹³ Anıt mezar geleneğinde kadının yapısına uygun olarak erkeğe göre daha zarif bir mimari uygulaması göze çarpmaktadır. Bu sadece mezar anıtlarında değil hazirelerdeki kadınlara ait mezar taşlarında da kendini göstermiştir. Erkek mezar taşları daha sade ve başlıklı olurken kadın mezar taşları daha çok çiçek motifleri ile süslenmiştir.¹⁴

Türk geleneğinde kadının yeri önemli bir yer teşkil etmektedir. Hanedan içinde hakandan sonra en önemli ve yetkili kişi olarak hükümdarın eşi olan hatun gelirdi. Önemli kararların alındığı kurultaylara katılan hatunlar aynı zamanda elçileri kabul edebiliyordu. Devlet yönetiminde etkili olan ve devletin işleyişine yön veren kadınlardan daha da ileri seviyede olarak, devleti idaresini eline almış ve devlete hükümdarlık yapmış kadınlar da Türk tarihinde yerini almıştır. Orhun Abidelerinden Kültigin Yazıtında "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan ile anam İlbilge Hatun'u yükseltti" şeklinde bahsetmesi, kadının Türk töresindeki önemini göstermektedir.¹⁵ Yine adı ilk olarak Orhun Kitabelerinde geçen Umay ana koruyucu ruh olarak evrensel bir göreve sahip dişi güçtür. ¹⁶ İskitlerin kadın hükümdarı Tomris Hatun (6. Yüzyıl), Saltuklu Melike'si Mama Hatun (1191-1200) ve Kırım Tatar Hükümdarı Süyümbike (1549-1553) gibi kadınların devletin başına geçip bizzat devleti yönetmiş olması Türk töresinde kadının en üst seviyeye ulaşabildiğini göstermektedir. Oğuz Türklerinin önemli eserlerinden olan Dedekorkut

¹⁰ Gulnara Kanbarova, "Ahlat'ın Tarihi ve Mimari Değeri Olan Mezar Taşlarının Süs Desenleri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/10, (Mart 2015), 60.

¹¹ Beyhan Karamağralı, Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları, (Ankara: Elila Yayınları 1993), 4.

¹² Selami Reisoğlu, Mustafa Oral, Abdullah Alp, Anadolu'nun Orhun Abideleri; Ahlat Mezar Taşları, Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, (Ankara 2010), 10.

¹³ Karamağralı, Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları, 4.

¹⁴ Süleyman Berk, "Osmanlı Mezar Taşlarında Süsleme Unsurları", Z Dergi, (Erişim:27 Ağustos 2024)

¹⁵ Hasan Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan&İnsan* 6/21, (Yaz 2019) 396.

¹⁶ Fatma Şule Bilgiçi, Aysu Yıldız Karaahmet, "Türk Miti Tasavvurunda Anne Arketipi: Günümüzü Yansıyan Geleneksel Uygulamalar", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13(3) /5, (Mersin: 2023), 505.

Hikayelerinde geçen Banu Çiçek, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in annesi Hayme Ana (ö. 12. yüzyıl), Şeyh Edebalı'nın Kızı Râbia Bâlâ Hâtun (ö. 1324), 16. yüzyıl sonrasında Hürrem, Safiye ve Kösem Sultanların olduğu gibi hanedan mensubu kadınların devlet yönetimindeki etkileri Türklerde kadının yerinin ve sözünün önemini göstermektedir. Bu kadınlarının birçoğunun kurduğu vakıflar ve yaptıkları hayırlarla halk tarafından sevilen ve sayılan kişiler olduğu da unutulmamalıdır.¹⁷ Hanedanlık dışından kadınların etkin olduğu sosyal faaliyetler, eğitim ve hayır işleri de kadınların etkin olduğu alanlardı mesela Anadolu Selçuklu Döneminde Ahi Teşkilatı kollarından Bacıyan-ı Rum kadınların oluşturduğu bir teşkilattı.¹⁸ Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesine katkı sunan teşkilatın, aynı zamanda kadınlara yönelik faaliyetler yapan ilk teşkilat olduğu düşünülmektedir.¹⁹

Hun ve Göktürk dönemlerinde dikilen balballar sadece erkek mezarlarına özgüydü. Kadın mezarlarında ise sandukalar ve sunak taşları bulunuyordu. Bu taşlarda genellikle bitki, hayvan ve geometrik şekiller yer alıyordu.²⁰ Anıt mezar geleneği İslamiyet'te olmamasına rağmen Türklerin İslamiyet'e geçişiyle İslam coğrafyasında bu gelenek başlamıştır. Karahanlı dönemine (840-1212) ait olan Ayşe Bibi ve Balacı Hatun Kümbetleri bu dönemin önemli mimari örnekleri olmakla beraber, hanedan üyesi veya yönetimde etkili olan kadınlara, öldükten sonra da saygı ve değer ifadesi olarak anıt mezarlar yapıldığının göstergeleridir. Bu dönemden sonra Türk İslam coğrafyasının hemen hemen her yerinde bu tür yapılarla karşılaşmak mümkündür. Kurganla başlayıp kümbetlerle devam eden mimari süreçte, farklılaşmanın sonucu olan ve türbe olarak tanımlanan anıt kadın mezar yapıları, Osmanlı'nın son dönemine kadar devam etmiştir. Tek kişinin gömüldüğü bu mezar yapıları dışında, hükümdarla beraber aynı türbede veya hükümdarın bulunduğu türbenin haziresinde, hanedan mensubu kadınlar ve onların yakınlarının gömüldüğü hanedanlık mezarlıkları da Osmanlıda yaygın mezar geleneklerindedir. Sadece hanedan mensupları ve saray görevlileri dışında

¹⁷ Rumeysa Karakaş Tahiroğlu, "Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2023), 72.

¹⁸ Hatice Çubukçu, "Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (Haziran 2015), 217.

¹⁹ Mikâil Bayram, "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-i Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir?", *Belleten* 45/180, (Ekim 1981), 457.

²⁰ Semra Alyılmaz, Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2014), 10-11.

özellikle Anadolu'da evliya, ermiş, şehit ve gazi kadınlara da anıt nitelikte mezarlar yapılmıştır.²¹ Nevşehir'de Bacıyan-i Rum teşkilatının kurucusu olan Kadıncık Ana olarak bilenen Fatma Bacı Türbesi (13. yüzyıl)²², Ankara'nın Ulus semtinde Karyağdı Hatun Türbesi (1577)²³ ve İstanbul'un Beyoğlu ilçesinde yer alan Saliha Hatun Türbesi (1685-86) ermiş ve evliya olduğuna inanılan kadın türbelerinin sadece birkaçına örnektir.

Kurgan, kübet ve türbeler üzerine yapılmış oldukça fazla çalışma vardır. Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402), İstanbul, 1966, Suut Kemal Yetkin'in Türk Mimarisi, (Ankara 1970), Nermin Tabak'ın, Ahlat Türk Mimarisi (İstanbul 1972), Orhan Cezmi Tuncer'in, Anadolu Kümbetleri (Ankara 1986), Oktay Aslanapa'nın, Türk Sanatı (Ankara 1990) kitapları, Hakkı Önkal'ın, Anadolu Selçuklu Türbeleri (Ankara 1996) ve Gulam Ali Hatem, İran'daki Büyük Selçuklu Türbeleri (Ankara 1974) doktora tezleri, Gönül Öney'in, "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi", (Yıllık Araştırmalar Dergisi, III, Ankara, 1981) Behçet Ünsal'ın, İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması, (Vakıflar Dergisi XVI, Ankara 1982) makaleleri bu çalışmalardan birkaçıdır. ²⁴

Bu çalışmada Türklerdeki kurgan geleneğinin günümüze kadar olan gelişimi beş kadın anıt mezarları üzerinden incelenmiştir. Bu eserlerin her biri plan, malzeme ve süsleme yönünden araştırılmış, dönemlerindeki erkek mezar yapıları ile aralarındaki benzer ve farklı özellikler değerlendirilmiştir.

1. Ayşe Bibi Türbesi

Kazakistan'ın Cambul eyaletinin Taraz Şehrinde bulunan Ayşe Bibi türbesine ait bir inşa kitabesi olmadığı için eserin bânisi, yapıma tarihi ve mimarı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bunun yanında kümbetin ismini aldığı Ayşe Bibi'nin kim olduğu hakkında da iki farklı görüş bulunmaktadır. Halk arasında yaygın olarak Ayşe Bibi'nin, bilgin ve şair Hâkim Ata'nın (ö. 1186) kızı olduğu ve Karahanlı hükümdarı Karahan Ata (?) ile evlenmek için çıktığı yolculuk esnasında vefat ettiğine ve bu kümbete gömüldüğüne inanılmaktadır.

²¹ Hamza Karaoğlan, "Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadolu'da Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar", *International Academic Social Resources Journal* 7/41 (2022), 1041.

²² Bayram, "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları", 458.

²³ Karaoğlan, "Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadolu'da Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar", 1049.

²⁴ Hakkı Önkal, "Türkiye'de Türbe Mimarisi Araştırmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 (Eylül 2009), 125-140, Doğan, "Kümbet", 550.

Ancak bu rivayetin gerçek olduğunu gösteren bir delil mevcut değildir.²⁵ Bazı araştırmalarda ise bu kümbetin Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın (1064-1072) kızı Ayşe Bibi'ye ait olduğu ve Ayşe Bibi'nin aynı zamanda Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Müluk Nasr bin İbrahim'in (1068-1080) eşi olduğu üzerinde durulmaktadır.²⁶ Başka bir bilgiye göre Karahanlı hükümdarı, karısı Ayşe Bibi'yi kendisine karşı savaştan Alparslan'ın oğlu Ayaz'a casusluk yaptığı suçlaması ile öldürür. Bu olay sonucunda Alparslan, Karahanlılar üzerine bir sefer düzenler ve bu sefer esnasında da ölür.²⁷ Yapıda bulunan tek kitabe olan köşe kulelerinde 13. yüzyılda yaşamış İranlı şair Sadi Şirazi'nin (d. 1213-1218-ö.1292) bir şiirinin yer alması türbenin tarihlendirilmesi konusundaki tartışmaya dahil edilmemiştir.²⁸ Bu şiir daha sonraki dönemlerde kulelere eklenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Türbede ilk onarım faaliyeti 1949 yılında yerel mimarlar tarafından yapılabildiği kadar yapının üzerini örten kubbe ile kulelerin bazılarının üst kısımları yıkılmış, batı cephesi dışındaki cepheleri ise harap olmuş vaziyettedir. Bu ekibin yaptığı onarım, kümbetin kaplama levha kısımlarını koruma amaçlı yapılmıştır. Tam bir onarım geçirmeyen yapı, çeşitli dönemlerde araştırma ve onarım girişimlerine konu olsa da asıl kapsamlı onarımı 2002-2004 yılları arasında geçirmiştir. Yapının onarımı, sağlam kalan kısımlar esas alınarak yapılmıştır. Türbenin örtü sisteminde onarım sırasında altmış bin kadar süslemeli tuğla levha kullanılmıştır. ²⁹

Tamamıyla tuğladan örgü tekniğiyle inşa edilen türbe inşasında 26x26x4-5 cm boyutlarda tuğla malzeme kullanılmıştır. 80 cm kalınlığındaki beden duvarları üç aşamalı olarak inşa edilmiştir. İç bölümü örgü tuğla ile dış cepheler süslemeli tuğla örülmüş ve orta bölüm toprak ve kırık levha parçalarıyla doldurulmuştur. Köşe kulelerinin uzun ömürlü ve depreme

²⁵ Gulbanu Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri, 11-12 yy)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37.

²⁶ Ara Altun, *Orta Çağ Mimarisinin Anahtarları için Bir Özet*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988), 10.

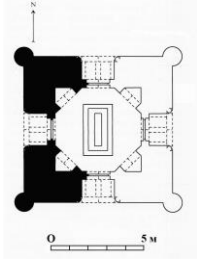
²⁷ Yaşar Çoruhlu, "Kazakistan/Taraz Yakınında Ayşe Bibi Türbesi", *X. Ortaçağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan, (3-6 Mayıs 2006), (Ankara, 2009), 244.

²⁸ Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-İ Şirâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 405.

²⁹ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 34-37.

dayanıklı olması için ardıc ağacı kullanılmıştır. Bu ağaç hatıl şeklinde 60-80 cm aralıkta birbirine bağlanmıştır.³⁰

Türbe kare planlı olup 7,23 x 7,23 m boyutundadır (Şekil 1). Yapının merkezi kubbesi sekiz dilimlidir ve kubbeye geçişte on altı köşeli bir kubbe kasnağı kullanılmıştır. Kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır.³¹ Kubbe dıştan düz bir külahla örtülmüştür. Türbenin köşelerinde silindirik şeklindeki kuleler yukarı doğru incelmektedir. Türbenin merkezinde topraktan yapılmış bir lahit bulunmaktadır.

Şekil 1: Ayşe Bibi Kümbeti Planı

Yapının dış kısmı zengin bir tezeyyata sahiptir. Yapının dört cephesinde de sivri kemerli eyvanlar yer alır. Bu eyvanların içinde dışındakine benzer sivri kemerli birer açıklık yer alır. Doğu cephedeki açıklık kapı iken diğer cephelerdeki açıklıklara pencereler yerleştirilmiştir.

Dış cepheleri kaplayan 64 farklı biçimi olan bezemeli tuğla levhalardaki süslemeler oyma ve baskı teknikleriyle yapılmıştır.³² Bu levhalar Kazakların milli süsleme sanatı ve İskit sanatındaki süsleme örnekleriyle benzerlik gösterir.³³

³⁰ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 33.

³¹ Muhlisahon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), s. 457.

³² Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri*, 457.

³³ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 47.

Şekil 2: Ayşe Bibi Kümbeti Giriş

Kapısı

Türbenin dış batı cephesi alt ve üst olmak üzere iki bölümlü olarak tasarlanmıştır. Niş kemerinin üzengi hattının alt kısmı, sütunçelerden köşe kulelerine kadar, sekiz kollu yıldız ve bu yıldızları birbirine bağlayan artı biçimli levhalarla kaplanmıştır (Şekil 3 ve 4). Bu Türk sanatında sık kullanılan bir biçimdir. Konya'da 13. yüzyıl başlarında Kubadabad Sarayı çinilerinde de aynı biçimlendirme görülmektedir (Şekil 5 ve 6).

Şekil 3: Sekiz kollu yıldız biçimindeki

levha

Şekil 4: Artı biçimindeki levha

Şekil 5: Sekiz kollu yıldız biçimindeki

levha

Şekil 6: Artı biçimindeki levha

Kazak kilimlerinde bulunan şatırgül (çadırgülü) motifi altı kollu yıldız ve artı şeklinin birleşmiş haline benzemektedir. Aynı düzenle oluşturulmuş bu

yıldız ve artı düzenlemesi yapının farklı yerlerinde çeşitlilik gösterir. Yıldızın içindeki motif bazı bölümlerde, merkezinde sekiz kollu küçük bir yıldızdan gelişen koç boynuzlarının yan yana sıralanması şeklinde tasarlanmışken bazı bölümlerde yıldız içinde çarkifelek veya saadet düğümleri biçiminde oluşturulmuştur. Artı levhalarda ise mısır koçanı veya tazı şeklinde geleneksel motiflerden oluşturulmuştur.³⁴

Kapı açıklığının sivri kemerini taşıyan sütunçeler üzerindeki vazo biçimli sütunçe başlıkları içlerinde, yanlara bakanları iki büyük ve yukarı bakarı küçük olmak üzere süsen çiçekleri yerleştirilmiştir. Üstlerinde kalan boşluk tomurcuk ve iki helezonla yanlara uzanmış yapraklarla doldurulmuştur. Sütunçelerin yüzeyi ise küçük boyutlarda altı kollu yıldız ve artı biçimindeki levhalarla kaplanmıştır (Şekil 7).

Kapı köşelikleri yine sekiz kollu yıldız ve artı biçimindeki levhalarla kaplanmış, artı şeklindekiler cephenin alt kısmındaki levhalar gibi bezenirken yıldız biçimindekiler düz bırakılmıştır.

Köşeliklerin üstünde merkezinde lotus ve lotustan köşelere doğru çıkan helezonların uçlarında birer palmet bulanan levhaların sıralandığı kuşak yer alır. Bu kuşağın üstündeki iki köşede üç sıra tuğladan mukarnas ve ortadan çıkıntı şeklinde dikey devam eden sade tuğladan bir şerit bulunmaktadır.

Bu dikey şeridin kestiği merkezinde gülbezelerin olduğu altı kollu yıldız ve sade bırakılan eşkenar dörtgenlerin oluşturduğu yatay şerit yer alır. Kemerin içinde kalan bu bölümün en üstünde ise artarda dizilmiş "S"lerin oluşturduğu ince bir şerit, üçgen şeklinde dizilmiş sekiz kollu yıldız ve artı biçimindeki levhaların çevresini sarmıştır. Bu "s" biçimi Kazak motiflerinde "köpekkuyruğu" motifi olarak geçmektedir, bu motif koruyuculuğu ve dostluğu simgelemektedir.³⁵

³⁴ H. Feriha Akpınarlı, Assel Yerdenova, "Kazakistan'ın Türkistan Eyaletindeki Halı Motiflerinin İncelenmesi", *Arış Dergisi* (Erişim 31 Aralık 2020).

³⁵ H. Feriha Akpınarlı, Assel Yerdenova, "Geleneksel Kazakistan Kolan Dokuma Motiflerinin Yeni Tasarımlarda Kullanılması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*12/25 (2019), 126.

Şekil 7: Niş Kemerini

Sivri niş kemerini küçük eş kenar dörtgenlerin uç uca eklenmesiyle oluşturdukları ince şerit çevrelemiştir. Aynı şerit niş alınlığını da çevrelemektedir. Kemerin hemen üstünden alınlığın ortasına kadar merkezinde altı kollu yıldızların bulunduğu, eşkenar dörtgenlerle bir düzenleme oluşturulmuştur. Bu bölümü de kemerin çevreleyen eşkenar dikdörtgen şeklindeki şerit sonlandırmıştır. Bu bölümden sonra alınlık iç bükey şeride kadar düz bir şekilde düzenlenmiştir. Niş alınlığının yanlarında iç bükey levhalar, üstte ise dört iplikli zencerekle tamamlanmıştır.

Bu iç bükey levhalar merkezden kenarlara doğru gelişen dört lotus çiçeği ve köşeleri dolduran palmetlerden oluşmuştur. İçbükey levhalarla yükseltelen kısımda, kare levhalar dikey bir şerit oluşturur. Aynı biçimde içbükey levhalarla çökertilen bölümde cephenin alt bölümünde kullanılan levhaların aynısı kullanılmıştır. Alınlığın saçak kısmı merkezlerinde altı kollu yıldızların olduğu eşkenar dörtgenlerin altıgenler oluşturduğu kalın bir kuşak ve testere dişi şeklindeki bir şeritle sonlandırılmıştır. Kapı açıklığının bulunduğu cephe dışında diğer cephelerde de aynı tezyinat düzeni uygulanmıştır. (Şekil 8)

Şekil 8: Doğu cephe bezemeli tuğla levhalarından ayrıntı

Köşe kulelerinde, tabandan yazı kuşağına kadarki olan bölümde yine Kazak geleneksel sanatına ait dört kulak motifli levhalar bulunur (Şekil 9). Niş kemeri hizasında birer nesih hatla yazılmış İran şiirli yazı kuşağı dolanmaktadır. Şirâzîn'nin "Gülistan" adlı eserindeki bir beyittin mısraları bu iki kulede tekrar edilerek yazılmıştır. Okunabildiği kadarıyla bu mısralar şu şekildedir; "Bulut ve rüzgâr ve ay ve güneş ve felek... (her şey seferber olmuş, senin eline bir lokma vermek için çalışmaktadır)"³⁶ (Şekil 10-11).

Şekil 9: Köşe kulesinden ayrıntı

Şekil 10: Güney-batı köşe kulesi yazı kuşağı

Şekil 11: Kuzey-batı köşe kulesi yazı kuşağı.

Yazı kuşağından sonra dört kulak motifli levhalar devam eder. Merkezinde gülbezeklerin olduğu, altı kollu yıldızlar, içlerinde küçük bir motifin olduğu eşkenar dikdörtgenlerle çevrilerek oluşturulmuş levhalardan bir kuşak yer alır. Bu kuşağın üstünde bir sıra alt cephe kısmında kullanılan levhaların oluşturduğu şerit bulunur. Bu şeridin hemen üzerinde lotus ve palmetlerle oluşturulan kavisli kalın bileziği, köpek kuyruğu motifli oluşturulmuş ince şerit takip eder ve dört kulak motifli levhalar kulenin saçak kısmına kadar devam eder. Köşe kulesi iki kirpi saçak şeridi arasında merkezlerinde altı kollu yıldızların olduğu, eşkenar dörtgenlerle oluşturulan düzenlemeyle sona ermektedir.

Şekil 12: Ayşe Bibi Kümbeti Güney Cephe Penceresi ve Güneydoğu Köşe Trompu.

Şekil 13: Ayşe Bibi Kümbeti, Güney ve Kuzey Yönlü Sanduka.

³⁶ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 59.

Kümbetin iç kısmı dışına göre oldukça sade bırakılmış, köşe trompu, pencere ve kapı açıklık kemerleri dikey geri kalan kısma yatay olarak döşenmiş tuğlalar dışında herhangi bir tezyinat uygulanmamıştır (Şekil 12). Ayşe Bibi'ye ait olduğu düşünülen bir sanduka türbenin merkezinde yer almaktadır (Şekil 13).

2. Bibi Hanım Türbesi

Özbekistan'ın Semerkant şehrinde bulunan Türbe, Emir Timur (1370-1405) tarafından eşi Çağatay Hanı Kazan Halil Han'ın kızı Saray Mülk Hanım'ın annesi adına yaptırılmıştır.³⁷ Türbe Mülk Hanıma ait olmasına rağmen Bibi Hanım'ın külliyesinde bulunduğu için Bibi Hanım Türbesi olarak anılır. Yıkılmış olan medresenin bir parçası olarak inşa edilen kümbet, medresenin yıkılmasıyla ayrı bir bölüm olarak kalmıştır. Bibi Hanım Cami'nin karşısında yer alır (Şekil 16).

Mimarının kim olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Emir Timur'un külliyesinin yapımı için Fars, Hindistan ve Azerbaycan'dan 200 taş ustası getirdiği düşünülmektedir.³⁸ Bu külliyesinin temelini 1399 senesinin Ramazan ayının dördüncü günü atıldığı bilinmektedir.³⁹ Caminin taç kapısında "Büyük Sultan, dinin ve devletin direği, Emir Timur bin Taragay b. Burgul bin Aylangir bin İçil bin Karaçar Noyan, Tanrı saltanatını korusun, Tanrı ona bu camiye 806 (1404) yılında bitirmesi için yardım etti" yazan bir kitabe bulunmaktadır.⁴⁰

Kümbet, Türkistan Albümü adlı altı ciltlik bir görsel araştırma yaptıran Rus İmparatorluğu Generali Konstantin P. von Kaufman'ın (1818-1882) emriyle 1868 ve 1872 yılları arasında ilk kez fotoğraflandığında duvarlarının bir kısmı yıkılmışken kubbesinin küçük bir kısmı ayakta idi, ancak iç kısmında alçı mukarnas parçaları görülmektedir. Kümbetin zemininin biriken enkazın ağırlığından dolayı çökmesiyle, zeminin altında bulunan Saray Mülk Hanım ile birkaç akrabası ve hizmetkârının kabirlerinin bulunduğu mezar odası ortaya çıkmıştır.⁴¹ 19. yüzyıl sonlarından başlayarak 20. yüzyılın sonlarına kadar

³⁷ Canan Nilüfer Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, (İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2020), 66.

³⁸ Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, 67.

³⁹ Engin Beksaç, "Bibi Hanım Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1992), 6/125.

⁴⁰ Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, 66-69.

⁴¹ N. V. Bogaevskii, "Semerkant'ın Eski Eserleri (Guri Bibi Khanum'un Mozolesi)", *Türkistan Albümü (Fotoğraf 1868 ve 1872)*, Library Of Congress.

harabe olarak kalan cami, Bibi Hanım 1991-2016 döneminde kapsamlı bir şekilde onarılmıştır.⁴²

Şekil 14: Bibi Hanım Türbesi (1868-1872)

Türbenin inşası için tuğla, tezyinatı için çini, sırlı tuğla ve alçı kullanılmıştır. Türbe tuğla örgü tekniğiyle inşa edilmiştir.

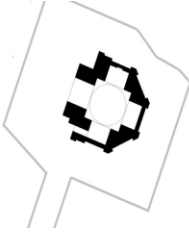
Kare planlı biri ana eyvan olmak üzere dört eyvanlı bir yapıdır (Şekil 15). İki kat olarak inşa edilen binanın, zeminin altındaki artı planlı cenazelik mekânı tuğla örgülü bir tonozla örtülmüştür. Cenazelikten bir merdivenle türbenin güneybatı köşesindeki mezarlığa çıkan bir geçit bulunmaktadır. Bu geçidin, türbenin özgün planında olup olmadığı bilinmemektedir.⁴³

İç kubbeyi örtecek kadar yüksek kubbe kasnağı ve bu kasnağını örten ikinci bir kubbe yapılması, Timurlu dönemi mimarisinin önemli bir belirleyici özelliği haline gelmiştir.⁴⁴ Kare plandan soğan biçimli kubbeye ve eyvanların tonoz örtüsüne geçişte alçı mukarnaslar kullanılmıştır.

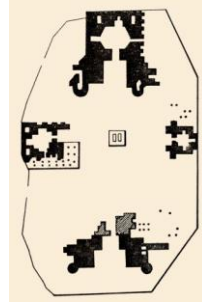
⁴² Elena Paskaleva, "Samarqand's Congregational Mosque of Bibi Khanum as a Representation of Timurid Legitimacy and Rulership", *Manazir Journal* 5, (Ekim 2023), 60.

⁴³ *Asian Historical Architecture (A.H.A.)*, "Saray Mulk Khanum Mausoleum, Samarkand, Uzbekistan", Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020

⁴⁴ Seyfi Başkan, "Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi* 22 / 1 (Nisan 2014), 33.

Şekil 15: Bibi Hanım Türbesi planı

Şekil 16: Bibi Hanım Külliyesi planı

Türkistan Albümü için çekilmiş fotoğrafta türbenin dış çini kaplamasının tamamen dökülmüş olduğu görülmektedir. Onarım çalışmalarında kubbe kasnağı ve kubbe çini ile kaplanmış, cephe duvarları sade bırakılmıştır.

Giriş yer seviyesinden yukarıda, oldukça derin ve yüksek sivri kemerli bir eyvandan sağlanır (Şekil 17). Ön cephe duvarının iki köşesi sütunçe biçiminde yuvarlatılmıştır. Taçkapı özelliğindeki ön cephe dört sivri kemeri niş ve onu çevreleyen dikdörtgen nişler ve aralarında küçük dikdörtgen iki niş, kemer alınlığında bulunan yatay levha biçimindeki dikdörtgen nişler ön cepheyi hareketlendirmişlerdir. Çok derin olmayan ikinci bir sivri kemere sahip niş içinde bulunan kapı açıklığının üstünde, kapıya göre daha uzun sivri kemerli bir pencere açıklığı yer alır.

Şekil 17: Bibi Hanım Türbesi taç kapısı

Kalın kubbe kasnağının en altında sarı, turkuaz, beyaz ve lacivert renklerdeki çinilerden yapılmış ayırma rûmilerden oluşan bir şerit vardır (Şekil 18-19). Bu şeridin hemen üstünde beyaz, sarı, siyah ve mavi sırlı tuğlalardan örülmüş, kalın kufi hat yazı kuşağı yer alır. Kûfi hat kuşağının üstünde altta

beyaz renk nesih hat, üstünde sarı renk ortası düğümlenmiş, üst kısımları rûmilerle sonlandırılmış kufi hat, arka plan olarak turkuaz renginde sap çıkması ve yaprakların bulunduğu helezoni dalların uygulandığı lacivert zeminli bir başka yazı kuşağı vardır. Yazı kuşaklarının üstünde dikey olarak, rûmi, ayırma ve tepelik rûmilerden oluşturulmuş şeritler yer alır. Hemen üstünde içlerinde rûmilerin olduğu mukarnas şeklinde bir sıra saçak bulunur. Kubbe, turkuaz renkte sırlı tuğlalarla kaplanmıştır. İki yan cephe duvarlarında pencere açıklıklarının bulunduğu ön cephedekilerden daha küçük ve derinliği az nişler vardır.

Şekil 18: Türbe kubbesi

Şekil 19: Türbe kubbesi ayrıntısı

Türbenin iç duvarları alçı sıva ile kaplanmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan mukarnaslara herhangi bir uygulama yapılmamışken, eyvandan tonozlara geçişi sağlayan mukarnaslara sarı ve lacivert renkte kalemîşi tezyinat uygulanmıştır (Şekil 20). Kubbeden tonozlara geçiş kemerlerinde merkezlerinde altı kollu yıldızlardan gelişen ve dairevi bir düzenle oluşturulan yıldız geçmeler üzerlerinde, kufi yazılar bulunan kare çini levhalar yerleştirilmiş bir şerit bulunur. Pencere açıklıklarının altından lacivert ve sarı renkte kufi yazı kuşağı geçmektedir. Duvarlar levha şeklindeki düzenlemelere yine kalemîşi tezyinat uygulanmıştır (Şekil 21). Çerçevesi dilimli ve sivri kemerler şeklinde tasvir edilen bu levhaların bir kısmında palmiye, selvi ağacı gibi ağaçlar ve çeşitli bitkilerin resimleri işlenirken, kimisinde de geçmelerin olduğu düzenlemeler bulunur.

Şekil 20: Mukarnaslı Kubbe

Şekil 21: Duvar süslemesinde kullanılan kalemişi levhalar

Mezarların bulunduğu cenazelik katı ziyaret bölümünden görünmektedir. Kapalı olması gereken bu bölüm tavanın çökmesi ile açıkta kalmış ve onarım esnasında boşluk olarak bırakılmıştır. Cenazelik bölümü oldukça sadedir. Duvar ve tonozlarında sırlı tuğladan az sayıda hendesi tezeyinat bulunur.

3. Tac Mahal

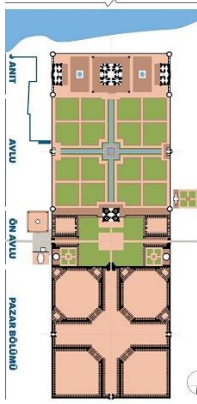
Tac Mahal Hindistan'ın Agra şehrinde Şah Cihan (1627-1658) tarafından 1631 yılında genç yaşta vefat eden karısı Mümtaz Mahal (Ercüment Banu) için yaptırdığı türbedir. Yapının inşası Mimar Sinan'ın öğrencilerinden Üstâd Îsâ (Muhammed Îsâ) Efendi ve Nâdirü'l-Asr Üstâd Ahmed ustalar başta olmak üzere Osmanlı, İranlı, Suriyeli usta ve sanatkârlarla birlikte yirmi bin kadar işçi ile 1631 yılında başlanmış ve yapımı yirmi yıl sürmüştür.⁴⁵ Tac Mahal ana türbe binası mescit, kabul salonu, kapılar, ek bölümler ve geniş bahçelerden oluşan büyük bir külliye'dir⁴⁶ (Şekil 22).

Tac Mahal'in yapımında ana malzeme olarak kırmızı tuğla kullanılmıştır. Örme tekniği ile yapılmış olan bu yapının ana binasını teşkil eden türbenin duvarları ve zemini Jaipur'un güneybatısında bulunan Makrana'dan getirilen beyaz mermerle kaplanırken diğer bölümlerin duvar kaplamasında ise yerel bir taş olan kırmızı kum taşı kullanılmıştır. Süslemelerde kullanılan akik, firuze, lacivet, mıkna'tis ve diğer değerli taşlar Hindistan'ın farklı bölgelerinden ve Afganistan, İran, Tibet gibi uzak ülkelerden getirilmiştir.⁴⁷

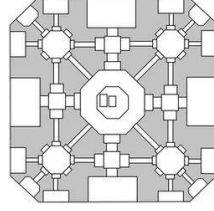
⁴⁵ Veli Ertan, "Taç Mahal", *İslam Medeniyeti Dergisi* 2/19, (Nisan 1969), 30.

⁴⁶ Engin Begsaç, "Tac Mahal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 338.

⁴⁷ Sabina Zacharias, *The Unkown About The Seven Wonders of The World:A Law and Literature Research Project Report*, (Aliance University, 2020), (Erişim 10 Eylül 2024).

Şekil 22: Tac Mahal Külliye Planı

Şekil 23: Tac Mahal Türbe Planı

İran'da yaygın mimari bir unsur olan Çaharbağ düzeninde bir bahçe planına sahip olan Tac Mahal yükseltilmiş dolgu bir dikdörtgen zemin üzerine inşa edilmiştir (Şekil 23). Bu zeminin dört köşesinde birer minare yer almaktadır. Türbe planı dört köşesi pahlanmış bir kareyi andıran sekizgen bir yapıdır. Merkezde bulunan mezar odası ise eşit kenarlı sekizgen bir yapıdadır. Bu merkez odanın üstünü örten soğan biçimli kubbeye geçiş, silindirik kubbe kasmağı ile sağlanmıştır. Giriş bölümleri birbirlerine ve merkezdeki ana mezar odası ile köşe odalarına ve hem köşe hem de cephelerdeki eyvanlara dehlizlerle bağlıdır.⁴⁸

Yirminci yüzyılın başlarında İngilizler tarafından onarımdan geçen Tac Mahal 1998'de de bir onarım görmüştür. 1942 yılında ve 1965- 1971 yılları arasında savaşlar nedeniyle iskele kurularak korunmaya çalışılmıştır.⁴⁹ 2017 ve 2019 tarihleri arasında kubbe ve süslemeler üzerine bir onarım çalışması yürütülmüştür.⁵⁰

⁴⁸ Sima Pouya, Öner Demirel, "İran Bahçe Sanatının ve Tasarım Özelliklerinin Araştırılması", *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 17/1, (2016), 99.

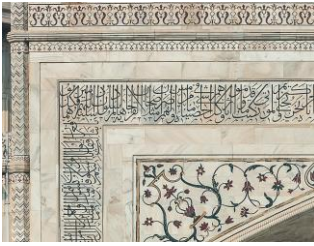
⁴⁹ Zeynep Cevahirefendioğlu, *Hindistan ve Pakistan'da Türk Mimari İzleri*, (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 44.

⁵⁰ *Stone-Ideas*, "Mud Therapy" To Restore The Shiny Beauty Of India's Taj Mahal", (Erişim:10 Eylül 2024).

Şekil 24: Tac Mahal Güney Cephesi

Ön cephede türbenin taç kapısı olan ana eyvan, yan cephedeki eyvanlardan çok daha büyüktür. Diğer cepheler iki kat ve küçük boyuttaki sivri kemerli eyvanlara sahiptir. Taç kapının bulunduğu ana eyvanda sivri kemer şeklindeki kapı ve pencere açıklığı bulunurken diğer eyvanlarda dikdörtgen kapı ve pencere aralıkları yer alır. Dört cephede bulunan dört taç kapının kapı kemeri üzerinde Yasin Suresi, iç kemerlerin yazı kuşaklarına Tekvir, İnfitar, İnşikak ve Beyyine Sureleri işlenmiştir.⁵¹ Taç kapıların sivri kemerleri burgu biçimli iki silme ile çevrelenmiştir. Taç kapıların köşeliklerinde yapının genelini süslemesinde kullanılan taş kakma tekniği kullanılmıştır. Bu köşeliklerde zambak, süsen, güneş çiçeği gibi yerel mimaride çokça kullanılan çiçek tasvirleri kullanılmıştır. Helezoni hatlar üzerine yerleştirilen çiçek ve yapraklar köşelerde vazoları andıran bir düzenlemede birleşmektedir. Bu süslemeler ölçekleri değişmek üzere bütün eyvanların köşeliklerine uygulanmıştır. Taç kapılar bu çiçeklerden dizilerin bulunduğu ince bir çerçeve ile sonlanmaktadır. Eyvanların kavsaralarında çok belirgin olmayan kaburga şeklindeki süslemeler bulunmaktadır.

Şekil 25: Tac Mahal Taç Kapı Süslemeleri

Cephelerin köşelerine inşa edilmiş olan köşe kuleleri renkli taşlardan zikzak biçimli süsleme ile yükselirken, yivli taşlarla son bulmaktadır (Şekil 25).

⁵¹ Fadime Özler, "Tac Mahal'in Hat Süslemeleri ile Yazıtlarındaki Sure ve Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilimname* 42 (2020), 996.

Eyvanların iç kısımlarının duvarlarında levha görünümündeki dikdörtgenler içine dilimli kemerli nişler ve şemseler yerleştirilmiştir. En alt sıradaki dikdörtgen levha içlerinde ise zambak, ters lale, süsen gibi çiçeklerin dallarında tasvir edildiği kabartmalar bulunmaktadır (Şekil 26). Yapının yükseltilen zeminin duvarlarında ise belli aralıklarla yerleştirilmiş üç dilimli ve sivri kemerli nişler hareket katmaktadır.

Şekil 26: Kabartma Çiçek Süslemeleri

Armudi merkez kubbenin üst kısmı dilimli bir çıkıntı olarak bitmektedir. Merkez kubbenin dört yanında, dilimli kemerli açıklıkları ve kubbeleri olan kule köşkları yerleştirilmiştir.

Şekil 27: Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'ın Lahitleri

Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'a ait olan temsili mermer lahitler renkli taş kakma ile yapının geneline hâkim olan çiçek motifleriyle süslenmiştir. Lahitlerin alt bölümünde dal biçiminde çiçek tasvirleri bulunurken üst kısımlarda dizi biçiminde çiçek süslemeleri yer almaktadır. Lahitlerin çevresi çiçek tasvirlerinin işlendiği oyma mermer kafesle çevrilmiştir (Şekil 27). Türbe iç duvarlarının süslemeleri dış cephe süslemeleriyle aynı şekilde sadece boyutları değiştirilerek uygulanmıştır. Dış cepheden farklı olarak iç duvarların bazılarında sürahi, kadeh ve vazo gibi eşyalarında tasvirleri bulunmaktadır. Kubbeye geçiş ara ara pencere açıklıklarının da olduğu nişli kubbe kasnağı ile sağlanmıştır. Kubbe ise çok belirgin olmayan kaburgalı bir yapıdadır (Şekil 28).

Şekil 28: Tac Mahal Kubbe

4. Mama Hatun Türbesi

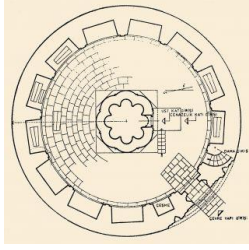
Tercan Mama Hatun Türbesi (Kümbeti) Erzincan'ın Tercan ilçesinde yer alan Mama Hatun Külliyesi içinde yer almaktadır. Külliye han, hamam, türbe, cami ve köprüden oluşan bir külliye'dir. Türbenin bulunduğu külliye Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinden biri olan Saltuklu Beyliği hükümdarı II. İzzeddin Saltuk (1132-1168)'un kızı olan Mama tarafından yaptırılmıştır.⁵² Mama Hatun Nasıreddin Muhammed'den sonra 1191 yılında Saltuklu beyi olmuş ve beyliği on yıl kadar idare etmiştir.⁵³ Türbenin taç kapısı üzerinde bulunan kitabede mimar olarak "Ahlatlı Ebu'n-Nema b. Mufaddal el-Ahval" ismi yer almaktadır. Ancak inşa tarihinin bulunduğu kısım okunamamaktadır.⁵⁴

Mama Hatunun kabrinin bulunduğu kare kaide üzerinde üst köşeleri pahlanarak sekizgene dönüştürülmüş iki katlı külâhlı kümbet merkezdedir. Kare kaide üzerinde oturturulmuş yivli bir gövde ve yivli bir külâha sahiptir. Dört basamaklı bir merdiven vasıtasıyla inilen, çapraz bir tonozun örttüğü cenazelik kısmı kare planlıdır (Şekil 30). Kümbet daire şeklinde dışarıdan bir kuşatma duvarı ile çevrelenmiştir. Taç kapının solunda bir çeşme yer almaktadır.

⁵² Ayşe Denknalbant, "Mama Hatun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 549.

⁵³ Ahmet Gündüz, "Saltuklular, Mama Hatun ve Mamalı Aşireti", *The Journal of Turk-Islam World Social Studies* 16, (2018), 25.

⁵⁴ Suut Kemal Yetkin, "Mama Hatun Türbesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (Ankara: 1957), 75.

Şekil 30: Mama Hatun Türbesi

Planı

Tamamı kesme taştan ve örme yöntemiyle inşa edilen yapıda “Tercan Taşı” olarak bilinen bölgeye has yazın serin, kışın sıcak tutan bir taş kullanılmıştır.⁵⁵ Taç kapı iki uzun ince niş ve ortalarında oklu kufi hat bulunan bir sivri kemerli bir kapı açıklığından oluşmaktadır. Kapı nişinin kavsarasında altı sıra mukarnas dizi yer almaktadır. Kemeri bağlayan sütunlar merkezlerinde altı kollu yıldızlardan gelişen geçmelerden oluşan bir düzenlemeyle süslenmiştir. En alttaki mukarnas dizisinde daire kemer biçimleri içerisinde geçmelerden oluşan geometrik süslemeler yer alır. Kapı açıklığının üstünde bir kitabe, kitabenin üstünde ise zencerek şeklinde bir şerit bulunmaktadır. Sütunçelerin üstünde dairelerin merkezinde beş kollu yıldızdan gelişen, yine beş kollu büyük yıldızlarla devam eden geçmelerin bulunduğu, dairelerin dışında ise lotuslarla oluşturulmuş düzenlemeler yer almaktadır. Sivri kemerli kapının köşeliklerinde birer gülbezek bulunur. Kûfî hatla yazılmış İhlâs sûresinin yazılı olduğu sivri kemer içinde Allah, Hz. Muhammed ve dört halifenin isimleri yazdığı beş kollu yıldızlar bulunan sütunlara oturur. Kapı yanlarında bulunan nişlerin üstlerinde ise yukarıdan aşağıya sırasıyla yazı kuşağı, mukarnas sırası ve palmet dizilimleriyle oluşturulmuş şeritler bulunmaktadır.

⁵⁵ Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016), 136.

Şekil 30: Mama Hatun Türbesi Taç

Kapısı

Mama Hatun türbesi kendisini çevreleyen kuşatma duvarının tam merkezinde yer almaktadır. Kuşatma duvarı içten on bir sivri kemerli nişten oluşan ve Mama Hatun'un yakınlarına ait olduğu düşünülen sandukaların yerleştirildiği bir mezar yapısıdır. Kuşatma duvarının kapının batısında bir çeşmeye ve buradan üst bölüme çıkmak için bir merdivene yer verilmiştir (Şekil 31).

Şekil 31: Mama Hatun Kümbeti

Mama Hatun'un sandukasının bulunduğu çapraz tonoz örtülü cenazelik kısmına yedi basamakla inilmektedir. Cenazelik kare plana sahiptir. Aralarında ince kaval silmelerin bulunduğu yivli silindirik bina, sekiz dışbükey dilimden oluşur. Kümbetin basık kemerli kapısını palmetlerden oluşan ince bir şerit çevrelenmiştir. Türbe kapısının üstündeki kitabelikte herhangi bir yazı veya süsleme bulunmamaktadır.

Şekil 32: Mama hatun Kümbeti İçi

Şekil 33: Mama hatun Kümbeti Tavanı

Kümbetin ikinci katı mescit olarak kullanılmaktadır. Yapının iç kısmında dış kısmının oluşturduğu dilimli yapı mevcuttur. Dilimlerin arasındaki kaval silmeler kubbe ortasında birleşir ve burada kaburgalı bir görüntü meydana getirir. Yapının içini mazgal pencereleri aydınlatmaktadır. Kuzey pencere açıklığının çevresi asma ve üzüm salkımları ile süslenmiştir. Diğer pencerelerin üstünde yarım tam ve yarım şeklinde sıralanmış tepelik rûmiler yer alır. Yarım tepelik rûmilere pencerenin iki yanından üç iplik rûmi

şeritler uzanır. Tonozlu cenazelik bölümü olan alt katta, Mama Hatun'un mezarı bulunmaktadır. Mezarın üzerinde yeşil bir örtüyle kaplanmış ahşap bir sanduka yer alır (Şekil 32-33).

5. Nakşidil Sultan Türbesi

Osmanlı padişahı Sultan I. Abdülhamid'in (1774-1789) yedinci kadın efendisidir. Küçük yaşta vefat eden Şehzade Murad Seyfullah (ö. 1786) ve Saliha Sultan (ö. 1790) ile Sultan II. Mahmut'un (1808-1839) annesidir.⁵⁶ Sultan I. Abdülhamid'in kız kardeşi Büyük Esmâ Sultan'ın (ö. 1848) cariyelerindedir. Kafkasya kökenli olduğu düşünülmektedir. Nakşidil Sultan, oğlu Sultan II. Mahmut'un cülûsu ile Vâlide Sultan "Mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye" unvanını kazanmıştır.⁵⁷

Nakşidil Vâlide Sultan, Fâtih Külliyesi'ne ait tabhânenin karşısında, sıbyan mektebi, türbe, çeşme ve sebilden meydana gelen bir külliye inşa ettirmiştir.⁵⁸ 1817 yılında vefat ettiğinde bu külliye içinde yer alan türbeye defnedilmiştir. Nakşidil Sultan ölmeden bir yıl önce inşa ettirmeye başladığı türbe, vefatının ardından oğlu Sultan II. Mahmud tarafından 1917'de tamamlanmıştır. Mimarının kim olduğu bilinmemektedir.⁵⁹

1955 yılında İstanbul'daki 12 türbenin onarım çalışmalarına ait belgelerde Nakşidil Sultan Türbesi için kullanılan malzemelerin olduğu bir liste yer almaktadır. Bu listeden anlaşıldığına göre duvarlarda, temelde, ahşap tavan ve ahşap pencerelerde birtakım onarımlar yapılmıştır.⁶⁰ Türbede 2013-2014 yıllarında İl Özel İdaresi tarafından onarım çalışmaları yapılmıştır.

Küfeki ve mermer taşları ile inşa edilen türbenin pencerelerinde bakır korkuluklar, kubbenin dış örtüsünde ise kurşun kullanılmıştır.⁶¹ Yığma tekniği ile yapılmıştır. İki basamaklı bir kaide üzerinde yükselen türbe, silindirik

⁵⁶ Emine İlhanlı, *Sineperver Ayşe Valide Sultannakşidil Valide Sultan ve Perestû Valide Sultan*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 29.

⁵⁷ Fikret Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 343.

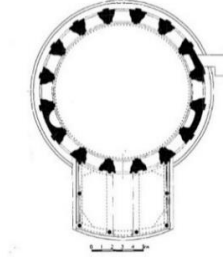
⁵⁸ Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 344.

⁵⁹ Enis Karakaya, "Nakşidil Sultan Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 344.

⁶⁰ Koç Üniversitesi (KÜ), *Libdigitalcollections*, (Erişim 25 Nisan 2022).

⁶¹ Handan Koçyiğit, *İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşivo Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 28.

gövdelidir (Şekil 34). Silindirik gövde basık bir kubbeyle örtülmüştür. Türbeye giriş uzun kenarları silindir gövdeye uyumlu şekilde kavis almış dikdörtgen bir giriş bölümünden sağlanmaktadır.

Şekil 34: Nakşidil Sultan Türbe Planı

Yapının dış cephesi dalgalı silmelerle çevrelenmiş, aralara iki sıra pencere yerleştirilmiştir. Türbenin zemin katında on iki tane bakır korkuluklu pencere açıklığı dikdörtgen biçiminde ve basık kemerlidir. Üst sırada yedi tane beyzi şekilli korkuluklu pencerelerin üzerleri, ortadan ve kenarlardan tutturulmuş perde motifi ile hareketlendirilmiştir.

Şekil 35: Nakşidil Sultan Türbesi

Alt sıra pencereler arasındaki silmeler korint başlıklı sütunçelerle bağlanmaktadır. Tablalarında çifte akantus yapraklarından oluşan süs destekler yer alan sütunçeler, üst sıra pencereler arasında aynı doğrultuda devam etmektedir. Yukarı doğru kademeli ilerleyen kavisli silmelerle birleşen sütunçeler kubbe eteğini yivli bir yapı oluşturmaktadır. Bu yivli kubbe kasnağı basık bir kubbe ile örtülmüştür (Şekil 35).

Türbenin revaklı giriş avlusu üç yönden açık, her yönde üç kemerli revakla çevrelenmiştir. Mermerden iyon başlıklarla birbirine bağlanan on sütunlu revakın üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. İki yandan sütunlarla sınırlandırılmış basık kemerli giriş kapısının üzerinde ayet yazan bir kitabe bulunmaktadır. Girişin iki yanında basık kemerli birer pencere açıklığı yerleştirilmiştir (Şekil 36).

Şekil 36: Nakşidil Sultan Türbesi Giriş Revakı

Revakın cephe duvarına birleştigi kısım akantüs yaprakları, kıvrımlı dallar ve s biçimli şeritlerin olduğu barok üsluptaki süslemelerle kaplanmıştır.

Türbe içini aydınlatan çok sayıda pencere açıklığı sayesinde türbe oldukça ferah ve açınlıktır. Basık kemerli kapı ve pencere açıklıkları dışında dolap açıklıkları da düzeni bozmaması açısından eşit aralıklarla türbe duvarına yerleştirilmiştir. Pencere ve dolap aralarında kalan silmeler iyon başlıkları ile hareketlendirilmiştir. Bu başlıkların üzerinden yapıyı ince bir şerit çevrelemektedir.

İkinci kat pencerelerin bulunduğu bölüm beyaz zemin üzerine siyah renkte barok tarzı süslemelerle kuşanmıştır. Kapı açıklığı karşısında beyzi biçimli yedi sıra pencere açıklığı bulunurken diğer kısımlara aynı hizada pencere görünümü verilmiş kalemişi süslemeler yapılmıştır. Kubbe kasnağında çepeçevre bir yazı kuşağı yer alırken kubbe yüzeyinde sarı, gri ve siyah renkte barok tarzı süslemeler yer almaktadır (Şekil 37).

Şekil 37: Nakşidil Sultan Türbesi İç Mekân Süslemeleri

Nakşidil Sultan Türbesi'nde hanedan üye ve mensuplarına ait toplam on beş sanduka bulunmaktadır.⁶² Nakşidil Sultan'ın sandukası merkezde yer alırken sağında ve solunda Sultan II. Mahmud'un küçük yaşta ölen çocuklarının

⁶² Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 343.

sandukaları yer alır. Daha önce sedef kakma korkulukları olan Nakşidil Sultan'ın sandukası bugün yeşil çuha ile örtülüdür.⁶³

Sonuç

Hunlardan itibaren görülen mezar tipi olan kurganlar, Türklerin değiştirdikleri coğrafya ve inanç sistemlerine rağmen devam etmiş, gittikleri yerlere taşınmış, değişen inançlarına göre şekillenmiştir. Ancak terkedilmeyen bir gelenek olarak günümüze kadar devam etmiştir. Kurganların önce kümbet sonra türbe şeklinde Anadolu'ya kadar uzanan gelişimleri boyunca gerek plan gerek kullanılan malzeme ve gerekse süsleme unsurlarında değişimler olmuştur.

Türbelerin ilk şekilleri olarak değerlendirilebilecek olan kurganlar plan olarak tek bir tipe bağlı olarak gelişmemiştir. İslam dönemine ait ilk anıt mezar olan sekizgen planlı bir dehlizle çevrelenmiş kubbeli kare bir mekândan oluşan ilk türbe olarak bilinen Kubbetü's-Süleybiye, Kubbetü's-Sahra ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Ancak yapılan bu ilk türbe planı süreklilik göstermemiştir. Türklerin geliştirdiği türbe mimarisindeki ilk örnekler olan Samani ve Karahanlı türbeleri kare ve dörtgen planlar ağırlıktadır. Buhara'daki Ahmed Samani Türbesi (10. yy.) Orta Asya'daki ilk türbe olarak kare planıyla sonraki yapılan Karahanlı Türbelerine örneklik teşkil etmiştir. Kare ve dörtgen planlı Noin Ula ve Pazırık kurganlarının Karahanlı dönemi mezar yapılarıyla ilişkilendirmek de mümkündür. Nitekim Doğu Kazakistan'ın Kırküngir bölgesinde 2020-2023 yılları arasında yapılan kazılarda Türklerin Andronova kültürüne ait altıgen planlı anıt bir mezar yapısının bulunması,⁶⁴ Kayseri'de inşa edilmiş olan Hacip (12. Yüzyıl) ve Kara Ahmed Paşa Türbeleri (13. yüzyıl) altıgen planlı türbe tipinin 3500 yıl önceki uygulamasının bir benzeri olarak sayılabilirler. Sekiz ve daha fazla köşeli plan ise gerek orta Asya ve gerekse Anadolu'da en sık uygulanan plan tipleri olmuştur. Timurlu, Safevi ve Babürlü dönemlerinde, sanki bir dik dörtgenin köşelerinin pahlanmasıyla oluşmuş izlenimini veren heşt behişt (sekiz cennet) ismi verilen sekizgen plan türbe ve saray mimarisinde uygulanan bir tarz olmuştur.⁶⁵ Tac Mahal bu tarzın en

⁶³ Koçyiğit, "İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi", 35.

⁶⁴ TRT Haber, "Türk Tarihinde Bir İlk: 3 Bin 800 Yıllık Altıgen Kurgan Bulundu", (Erişim 17 Eylül 2024).

⁶⁵ Masume Mirzaie, "Recognition the Architectural form of Tabriz's Hasht-Behesht Palace and its role in Formation process of Iranian Specimens and Neighboring Territories in the Course of 9th and

bilinen yapısıdır. Daire ve dörtgen planlı yapı topluluklarından oluşan Kuzey Kazakistan'ın Tagiskent bölgesinde Geç Tunç Çağına (MÖ 1750-MÖ 1200) ait anıt mezarları⁶⁶ ile 12. yüzyıl Anadolu'sunda Mama Hatun Kümbeti'nin plan özellikleri ile çok büyük benzerlikler taşıması⁶⁷ köklerle olan bağların yüzyıllarca kopmayıp devam ettiğini göstermektedir (Şekil 38-39). Kurganlardaki mezar odası anlayışı sonraki dönemlerde yükseltilmiş duvarlar ile yer yüzüne çıkarılmıştır. Tek katlı olanlarda cenazelerin gömüldüğü ve ziyaret veya mescit olarak ayrılan bölüm beraberdir. İki katlı olanlarda ise ziyaret odası veya mescit olarak kullanılırken, zemin katı cenazelik bölümünü oluşturmaktadır. Çoğunlukla iki katlı mezar yapılarında ziyaret kısmında cenazeyi temsilen lahit veya sanduka yer almaktadır. Asıl mezar ise zemin kattadır. Ayşe Bibi Kümbeti ve Naşidil Sultan Türbesi tek katlı mezar yapılarına örnekken, Mama Hatun, Saray Mülk Hanım ve Tac Mahal cenazelikli mezar yapılarına örnektir.

Benzer planlara sahip olsalar da farklı bölgelerde bulunan anıt mezarlar buldukları bölgenin mevcut kaynaklarından yararlanılarak inşa edildiği için farklı malzemelerle yapılmışlardır. Orta Asya ve İran bölgelerinde anıt mezarların inşasında çoğunlukla tuğla ve kerpiç kullanılmıştır. Anadolu'da ise anıt mezarlarda taş başta olmak üzere tuğla ve kerpiç hem ayrı hem beraber kullanılan malzemelerdendir. Örneğin Ahlat hem taşı hem de taş ustalarıyla ünlü bir yer olduğu için bu bölgede taş yapılar oldukça yoğun şekilde kullanılmıştır. Özellikle mezar yapılarının tamamı Ahlat taşından Ahlatlı taş ustalarınca yapılmıştır. Aksaray ve Erzincan gibi farklı Anadolu şehirlerinde Ahlatlı taş ustalarının yaptığı eserlerle karşılaşmak mümkündür. Hindistan'ın büyük bir coğrafyaya sahip olması buradaki yapı malzemelerinin çeşitli olmasına olanak sağlamıştır. Rejistan Eyaletindeki taş ocakları ülkenin taş kaynaklarının yüzde doksanını barındırmakta kırmızı kum taşı başta olmak üzere mermer ve granit taşları yapıların imarında kullanılmaktadır.⁶⁸

Anıt mezarlardaki süsleme unsurları da bölgeden bölgeye farklılık ve çeşitlilik gösterse de ortak süsleme unsurları ve desenleri görmek mümkündür.

8th Centuries", *Bag e Nazar* 13/44 (Şubat 2017), 83.

⁶⁶ K.M. Baipakov, Zh.K., Taymagambetov, *Kazakistan Arkeolojisi* (Almatı: Kazak Üniversitesi, 2006), 355.

⁶⁷ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar)* I- II, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 257.

⁶⁸Can Erdem Kaya, *Hindistan Doğal Taş Sektörü: Ülke Raporu*, İstanbul Maden İhracatçıları Birliği, (Erişim 18 Eylül 2024).

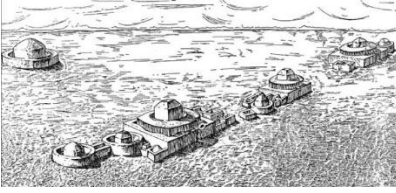
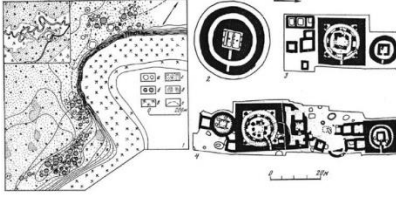
Plan özellikleri kadın ve erkek ayrımını bazı türbe yapılarında göstermektedir. Ancak bu ayrımı daha çok süsleme unsurlarında görmek mümkündür. Erkeklerle nazaran kadın mezarlarının daha süslü ve özellikle çiçek desenlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Türbe mimarisi açısından zengin bir dönem olan Karahanlı dönemi sonraki dönemlerde görülecek olan türbe mimarisinin de öncüsü sayılmaktadır. Bu dönemde yapılan türbeler genellikle dış cepheleri içlerine göre daha süslü ve gösterişlidir. Taç kapısındaki ayrıntılı süslemelerle dikkat çeken ve ilk Karahanlı türbesi olma özelliği taşıyan Arap Ata Türbesi dışında Nasr bin Ali ve Şeyh Fazıl türbeleri giriş cephelerdeki süslemeleri ile dikkat çeker. Ancak dört cephesindeki birçok farklı desenden oluşturulmuş tuğla levhaları ile Ayşe Bibi türbesi bu dönemin süsleme yönünden en zengin türbesidir. Bu türbenin dış cephesine uygulanan tuğla levha süslemeleri günümüz Kazak kültüründe hala sıklıkla kullanılan yerel motiflerdir. Bu dönemde geçmeli geometrik şekiller, kufi ve oklu kufi hat ile yazılmış ayetlerin ve özlü sözlerin yazıldığı şeritler anıt mezarların duvarlarını süslemişlerdir. Bu dönemde Ayşe Bibi türbesinin hemen yakınında bulunan ve Ayşe Bibi'nin bir yakınına ait olduğu düşünölen Balacı Hatun Türbesi Ayşe Bibi Türbesine göre oldukça mütevazı bir görünüme sahiptir.⁶⁹

Selçuklu mimarisinin etkisinde gelişen Timurlu mimarisinde dış cephelerde tuğlaların sıralanmasıyla yapılan süslemeler yanında, turkuaz ağırlıklı sırlı tuğlalar, iç cephe duvarlarında kabartmalı alçı üzerine yapılan kalem işleri ve niş görünümü verilmiş levhalı bölümler türbe mimarisinde yoğunluklu olarak kullanılan süslemelerdir. Bibi Hanım Türbesindeki süsleme düzeni, Emir Timur ve torunu Uluğ Bey'in kabirlerinin yer aldığı Gur-u Emir Türbesi ve dönemin diğer mimari eserlerinde hakimdir.

Anadolu'da bulunan Selçuklu dönemi kadın anıt mezar süslemelerinde ise yoğun olarak taş işçiliği görülmektedir. Karahallılardaki geometrik geçme kullanımı Selçuklularda da devam etmiştir. Bunun yanında rümi ve palmet süslemeleri de yoğunluklu olarak kullanılmıştır. Selçuklu döneminde Karahanlı döneminde olduğu gibi dış cepheler içe göre daha gösterişlidir. Osmanlı döneminde taş işçiliğiyle yapılan süslemeler devam ederken türbelerin iç mekânında daha yoğun bir süsleme düzeni gelmiştir. Çini, kalem işi ve ahşap gibi sanatlarla yapılan süslemeler iç mekânın duvarlara, kubbelere, pencere ve kapı açıklıklarının kenarlarına uygulanmıştır. Osmanlı'nın 18. yüzyılda girdiği

⁶⁹ Aslanapa, *Türk Sanatı*, 26.

batılılaşma etkisinin mimaride de görülmesiyle barok ve rokoko üslubu süslemeler, Osmanlı'nın son dönem kadın anıt mezarlarında kendini göstermiştir. Yoğunlukla çiçek, çiçek demetleri, yaprak, vazo, perde ve kurdele tasvirleri bu dönem mimari süslemelerinde yaygın olarak uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla anıt mezar geleneği devam etmiştir. Anıtkabir, Devlet Büyükleri Anıt Mezarlığı, bazı devlet yöneticilerinin defnedildiği birkaç anıt mezar ve şehitlikler için yapılmış mezar anıtları bu yapılardır. Ancak Cumhuriyet döneminde anıtsal denebilecek herhangi bir kadın mezarı bulunmamaktadır.

Şekil 38-39: Güney Kazakistan Tagiskent Kümbetleri Plan ve Görünüşleri

Kaynakça | References

- Acar, Hasan. "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın". *İnsan ve İnsan* 6/21 (Ağustos 2019), 395-411. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>.
- Akpınarlı, H. Feriha- Yerdenova, Assel. "Geleneksel Kazakistan Kolan Dokuma Motiflerinin Yeni Tasarımlarda Kullanılması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12/25 (2019), 120-134.
- Akpınarlı, H. Feriha- Yerdenova, Assel. "Kazakistan'ın Türkistan Eyaletindeki Halı Motiflerinin İncelenmesi". *Arış Dergisi* 15/ 18-39. <https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019.126>
- Altun, Ara. *Orta Çağ Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.
- Alyılmaz Semra, Alyılmaz Cengiz: "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2014), 1-33.
- Asian Historical Architecture (A.H.A.)*, "Saray Mulk Khanum Mausoleum, Samarkand, Uzbekistan", Erişim 27 Aralık 2020. <https://www.orientalarchitecture.com/sid/1402/uzbekistan/samarkand/saray-mulk-khanum-mausoleum>
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı* (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar) I- II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Aydın, Canan Nilüfer. *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bahar, Hasan. "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*. Editörler: Hasan Bahar Vd. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (2013), 267-304.
- Baipakov, K.M.- Taymagambetov, Zh.K. *Kazakistan Arkeolojisi (Üniversite öğrencileri için ders kitabı)*. Almatı: Kazak Üniversitesi, 2006.
- Başkan, Seyfi. "Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi* 22 / 1 (Nisan 2014), 31-52.
- Baykuzu, Tilla Deniz. "IV. Ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2005), 1-15.
- Bayram, Mikâil. "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-ı Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir?". *Belleten* 45/2/180 (Ekim 1981), 457-472. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1137698>.
- Beksaç, Engin. "Bibi Hanım Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1992), 6/ 125-126.
- Beksaç, Engin. "Tac Mahal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 337-339.
- Berk, Süleyman. "Osmanlı Mezar Taşlarında Süsleme Unsurları", *Z Dergi*, Erişim 27 Ağustos 2024. <https://www.zdergisi.istanbul/makale/osmanli-mezar-taslarinda-susleme-unsurlari-50>
- Bilgiç, Fatma Şule- Yıldız Karaahmet, Aysu. "Türk Miti Tasavvurunda Anne Arketipi: Günümüze Yansıyan Geleneksel Uygulamalar". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi*

- Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13/3 (Eylül 2023), 504-509.
<https://doi.org/10.31020/mutfd.1262070>.
- Bogaevskii, N. V. "Semerkant'ın Eski Eserleri (Guri Bibi Khanum'un Mozolesi)", *Türkistan Albümü (Fotoğraf 1868 ve 1872)*, Library Of Congress. Erişim 20 Ekim 2022.
<https://www.loc.gov/search/?fa=location:samarqand&q=guri+bibi+khanum>
- Cevahirefendioğlu, Zeynep. *Hindistan ve Pakistan'da Türk Mimari İzleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016.
- Çoruhlu, Yaşar. "Kazakistan/ Taraz Yakınında Ayşe Bibi Türbesi", *X. Orta Çağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan*, Ed. Muhammet Görür. 242-262. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Çiçekler, Mustafa. "Sa'dî-İ Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 405-407.
- Çubukçu, Hatice. "Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (Haziran 2015), 217-231.
<https://doi.org/10.16947/fsmiad.88751>.
- Denknalbant, Ayşe. "Mama Hatun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 549-550.
- Doğan, Sema. "Kümbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002). 26/ 547-550.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2004.
- Ertan, Veli. "Taç Mahal". *İslam Medeniyeti Dergisi* 2/19 (Nisan 1969), 30-31.
- Gündüz, Ahmet. "Saltuklular, Mama Hatun ve Mamalı Aşireti". *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*. (2018), 16/24-40. <http://dx.doi.org/10.16989/TIDSAD.1462>
- İlhanlı, Emine. *Sineperver Ayşe Valide Sultanmakşidil Valide Sultan ve Perestü Valide Sultan*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- İnan, Abdülkadir. "İkinci Pazırık Kurganı". *Bellekten* 16/61 (Ocak 1952), 137-140.
<https://doi.org/10.37879/ttkbellekten.1336680>.
- Kanbarova, Gulnara. "Ahlat'ın Tarihi ve Mimari Değeri Olan Mezar Taşlarının Süs Desenleri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/10, (Mart 2015), 58-71.
Karamağralı, Beyhan. *Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Elila Yayınları 1993.
- Karaoğlan, Hamza. "Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadolu'da Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar". *International Academic Social Resources Journal* 7/41 (2022), 941-946.
- Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa. "Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2023), 69-87.
- Karakaya, Enis. "Nakşidil Sultan Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/344-346.
- Kaya, Can Erdem. *Hindistan Doğal Taş Sektörü: Ülke Raporu*. İstanbul Maden İhracatçıları Birliği, 2024. https://imib.org.tr/uploads/docs/1587040842_hindistan-

- dogal-tas-sektoru-ulke-raporu.pdf
Koç Üniversitesi (KÜ), *Libdigitalcollections*. Erişim 25 Nisan 2022.
<https://librarydigitalcollections.ku.edu.tr>
- Koçyiğit, Handan. *İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koshenova, Gulbanu. *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri, 11-12 yy)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Mirzaie, Masume. "Recognition the Architectural form of Tabriz's Hasht-Behesht Palace and its role in Formation process of Iranian Specimens and Neighboring Territories in the Course of 9th and 8th Centuries". *Bag e Nazar* 13/44 (2017), 81-92.
- Orman, İsmail. "Türbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). 41/464-466.
- Ortaylı, İlber. "Galata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996). 13/ 307-313.
- Önkal, Hakkı. "Türkiye'de Türbe Mimarisi Araştırmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 (Eylül 2009), 125-140.
- Özkan, Haldun. *Saltuklu Mimarisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Özler, Fadime. "Tac Mahal'in Hat Süslemeleri ile Yazıtlarındaki Sure ve Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Bilimname*. 41(2020), 991-1028.
<https://doi.org/10.28949/bilimname.698998>
- Paskaleva, Elena. "Samarqand's Congregational Mosque of Bibi Khanum as a Representation of Timurid Legitimacy and Rulership", *Manazir Journal* 5, (Ekim 2023), 59-87. <https://doi.org/10.36950/manazir.2023.5.4>
- Pouya, Sima- Demirel, Öner. "İran bahçe sanatının ve tasarım özelliklerinin araştırılması". *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 17/1 (Mayıs 2016), 96-105. <https://doi.org/10.17474/acuofd.67409>.
- Reisoğlu, Selami- Oral, Mustafa Abdullah Alp. *Anadolu'nun Orhun Abideleri; Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, 2010.
- Rustamova, Muhlisahon. *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2022.
- Sarıcaoğlu, Fikret "Nakşidil Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/343-344
- Stone-İdeas. "Mud Therapy to Restore The Shiny Beauty Of India's Taj Mahal". Erişim 10 Eylül 2024. <https://www.stone-ideas.com/52696/mud-therapy-to-restore-the-shiny-beauty-of-indias-taj-mahal/>
- TRT Haber, "Türk Tarihinde Bir İlk: 3 Bin 800 Yıllık Altıgen Kurgan Bulundu". Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-tarihinde-bir-ilk-3-bin-800-yillik-altigen-kurgan-bulundu-818542.html#:~:text=Kazak%20arkeologlar%2C%20Doğu%20Kazakistan%27da,kez%20TRT%20Haber%20ile%20paylaştı.>
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. İstanbul: TTK Yayınları,

1939.

Yetkin, Suut Kemal. "Mama Hatun Türbesi". *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi I* (1957), 75-77.

Zacharias, Sabina. *The Unkown About The Seven Wonders of The World:A Law and Literature Research Project Report*. Aliance University, 2020. <https://www.scribd.com/document/455508246/The-Unkown-About-The-Seven-Wonders-Of-The-Worldr>

Görsel Kaynakları

Şekil 1: Ayşe Bibi Türbesi planı, Koshenova, Gulbanu Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri, 11-12 yy). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Şekil 2: Ayşe Bibi Türbesi Giriş Kapısı (<https://okuryazarim.com/ayse-bibi-turbesi/>)

Şekil 3-4-5-6: Levhalar Koshenova.

Şekil 7: Niş Kemerli Koshenova.

Şekil 8: Doğu Cephe Bezemeli Tuğla Levhalarından Ayrıntı Koshenova.

Şekil 9-10-11: Köşe Kuleleri Koshenova.

Şekil 12-13: Cenazelik bölümü Asian Historical Architecture (A.H.A.) www.orientalarchitecture.com

Şekil 14: Bibi Hanım Türbesi (Nikoli V Bogaevskii, 1868-72), World Digital Library: <https://www.wdl.org/en/item/3732/view/1/1/>

Şekil 15-16: Bibi Hanım Türbesi ve Külliye Planı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bibi-hanim-camii>

Şekil 17: Bibi Hanım Türbesi Taç Kapısı, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 18-19: Türbe Kubbesi, Kubbe Ayrıntısı, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 20: Mukarnaslı Kubbe, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 21: Pano Biçimindeki Kalemışleri, www.alamy.com

Şekil 22: Tac Mahal Külliye Planı, <https://www.gzt.com/mecra>

Şekil 23: Tac Mahal Türbe Planı <https://www.merveilles-du-monde.com/Taj-Mahal/Mausolee-du-Taj-Mahal.php>

Şekil 24: Tac Mahal Güney Cephesi

Şekil 25: Tac Mahal Taç Kapı Süslemeleri https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/Taj_Mahal_N-UP-A28-a.jpg

Şekil 26: Kabartma Çiçek Süslemeleri https://www-wonders-of-the-world-net.translate.goog/Taj-Mahal/Mausoleum-of-the-Taj-Mahal.php?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp

Şekil 27: Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'ın Lahitleri https://www-wonders-of-the-world-net.translate.goog/Taj-Mahal/Mausoleum-of-the-Taj-Mahal.php?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp

Şekil 28: Tac Mahal Kubbe

Şekil 29: Mama Hatun Kümbet Planı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mama-hatun>

Şekil 30: Mama Hatun Kümbeti Taç Kapısı, Kişisel Albüm

Şekil 31: Mama Hatun Kümbeti, Kişisel Albüm

Şekil32: Mama hatun Kümbetinin içi, https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g12987860-d12947797-i322141861-Mama_Hatun_Turbesi-Tercan_Erzincan_Province.html

Şekil 33: Mama Hatun Kümbet Tavanı, <https://www.sanatinoyculugu.com/tercan-mama>

hatun-turbesi/

Şekil 34: Nakşidil Sultan Türbesi Planı, <https://okuryazarim.com/gec-donem-osmanli-mimari-planlari/naksidil-sultan-turbesi-istanbul-pjan-h-unikal/>

Şekil 35: Nakşidil Sultan Türbesi, <https://www.gezginrehberler.com/istanbul/naksidil-valide-sultan-turbesi-fatih-istanbul/>

Şekil 36: Nakşidil Sultan Türbesi Giriş Revakı, Handan Koçyiğit, (2019), İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Şekil 37: Nakşidil Sultan Türbesi İç Mekân Süslemeleri, <https://www.bolercelik.com/naksidil-valide-sultan-turbesi/>

Şekil 38: Güney Kazakistan Tagiskent Kümbetleri, https://arheologija-ru.translate.google.com/pamyatniki-epohi-bronzyi-yuzhnogo-kazahstana/?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp